RESOCJALIZACJA POLSKA
19/2020
POLISH JOURNAL
OF SOCIAL REHABILITATION
ISSN 2081-3767 | e-ISSN 2392-2656
DONIESIENIA Z BADAŃ
DOI 10.22432/pjsr.2020.19.12

Wioleta Danilewicz*, Tomasz Prymak**
Uniwersytet w Białymstoku [* w.danilewicz@uwb.edu.pl; ** t.prymak@uwb.edu.pl]

Kryzys uchodźczy bez uchodźców – postawy studentów z Polski północno-wschodniej wobec uchodźców

Abstrakt: Do 2015 roku postawy Polaków wobec uchodźców były otwarte, aprobujące. W kolejnych latach stosunek ten systematycznie się pogarszał, na co złożyło się wiele uwarunkowań. W związku z tym w ramach badań własnych rozpoznano postawy studentów z kierunku pedagogika wczesnoszkolna i przedszkolna oraz praca socjalna z północno-wschodniego regionu Polski. Podlasie to miejsce, w którym w ciągu ostatnich lat miały miejsce zdarzenia ksenofobiczne, rasistowskie, homofoniczne, to region, z którego systematycznie płynie przekaz o dyskryminujących postawach jego niektórych mieszkańców wobec wszelkiej odmienności. Tekst składa się z trzech części. Omówiono w nim tło, na którym dokonują się w Polsce swoiste społeczne przewartościowania ukierunkowane na zmianę sposobu postrzegania innych. Dokonano prezentacji autorskich badań dotyczących postaw studentów wobec uchodźców oparte na skojarzeniach z nimi związanych. Zaprezentowano także wybrane uwarunkowania (m.in. znajomość uchodźców, źródła wiedzy o nich, korzystanie z mediów i in.) rozpoznanych postaw.
Słowa kluczowe: migracje, uchodźstwo, postawy, edukacja, mowa nienawiści.

Wstęp

Wprawdzie do 2015 roku postawy wobec imigrantów z państw pozaeuropejskich były mniej otwarte niż postawy wobec imigrantów z państw europejskich (podobnie do postaw reprezentantów innych krajów europejskich), to Polska znajdowała się w czołówce państw deklarujących otwartości wobec uchodźców.

Jednak te pozytywne postawy wobec przybyszów w świetle badań przeprowadzonych przez Centrum Badań Opinii Społecznej (także analiz Europejskiego Sondażu Społecznego, Centrum Badań nad Uprzedzeniami) w drugiej połowie 2015 roku zmieniły się: z 72% deklaracji dotyczących przyjęcia uchodźców do Polski do czasu ich powrotu do ojczyny do 56% oraz z 21% przeciwnych przyjęciu do 38% (CBOS, 2015). W kolejnych latach obraz ten systematycznie pogarszał się, a wypowiedzi świadczyły o braku wiedzy dotyczącej przyczyn i istoty uchodźstwa oraz migracji ekonomicznych.

W związku z tymi faktami w ramach badań własnych rozpoznaliśmy postawy wybranej grupy studentów wobec uchodźców. Doborem celowym objęto 203 studentów z kierunku pedagogika wczesnoszkolna i przedszkolna oraz praca socjalna. Były to osoby wchodzące w samodzielność zawodową, a przede wszystkim, które wkrótce miały zostać nauczycielami i pracownikami socjalnymi. Ci młodzi ludzie – jako nauczyciele i pracownicy służb społecznych – już w najbliższych latach będą kształtować postawy nowego pokolenia wobec drugiego człowieka. Będą też bezpośrednio pracować z osobami, które w uogólniony sposób określa się jako uchodźców.

Omawiane badania prowadzono w regionie Polski północno-wschodniej, który ze względu na dotychczasową wielkość i intensywność przepływu migracyjnego oraz szczególne cechy polskiego społeczeństwa (Polska jest uznawana za jeden z najbardziej jednorodnych etnicznie krajów na świecie), powinno mieć szczególne podejście do procesów migracyjnych (Nowicka, Krzyżanowski, Šerbedžija 2015, s. 2). Ma to swoje odzwierciedlenie nie tylko w skali makro (w 2017 r. kazus Polski, obok czeskiego i węgierskiego, został skierowany do Trybunału Sprawiedliwości UE za nieprzestrzeganie swoich zobowiązań prawnych dotyczących polityki relokacyjnej wspólnoty europejskiej; pomimo potencjalnych poważnych konsekwencji, rządy tych krajów otrzymały szerokie poparcie społeczne dla tego stanowiska) (Jelinková 2019, s. 33). Skala mikro dotyczy regionu Polski, w którym przeprowadzono badania. Podlasie to region, w którym w ciągu ostatnich lat miały miejsce zdarzenia ksenofobiczne, rasistowskie, homofoniczne, to region, z którego systematycznie płyną informacje o dyskryminujących postawach jego niektórych mieszkańców wobec wszelkiej odmienności. Wprawdzie podobne przykłady postaw występują w całym kraju, jednak to ten obszar wpisał się w społeczną świadomość jako nietolerancyjny.

Tekst składa się z trzech części. W pierwszej omówiono tło, w którym dokonują się w Polsce swoiste społeczne przewartościowania ukierunkowane na zmianę sposobu postrzegania innych, jako osób poszukujących schronienia na terenie Polski. W drugiej dokonano prezentacji wybranych fragmentów autorskich badań ukierunkowanych na rozpoznanie postaw młodzieży studenckiej z Polski północno-wschodniej wobec zjawiska uchodźstwa. W tej części zaprezentowano postawy studentów wobec uchodźców na podstawie skojarzeń z nimi związanych. Omawiane wyniki stanowią fragment szerszych badań dotyczących stosunku studentów

wobec przyjęcia uchodźców do Polski. Jednak odpowiedzi już na pierwsze pytanie dotyczące skojarzeń z uchodźcami spowodowały, że w tekście odnosimy się tylko do nich. Uznaliśmy, że skojarzenia te stanowią ewidentny element postaw wobec uchodźców. Uwzględniono też pytania, które pozwoliły na poszukiwanie uwarunkowań poszczególnych postaw wyrażanych przez skojarzenia. Skupiono się na odpowiedziach na pytania: Jakie skojarzenia mają badani studenci dotyczące uchodźców? Czy i jakie zmienne warunkują postawy studentów (wyrażane w skojarzeniach) wobec uchodźców?

Część trzecia tekstu to wynik poszukiwań przyczyn przedstawionego obrazu – autorzy rozpoznają wybrane uwarunkowania (m.in. znajomość uchodźców, źródła wiedzy o nich, korzystanie z mediów i in.).

Dynamika zmian w zakresie społecznych postaw wobec uchodźstwa

Przypomnijmy, do 2015 roku Polska znajdowała się w czołówce państw deklarujących otwartość wobec uchodźców (CBOS 2015). Co się wydarzyło, że dotychczasowy – pozytywny stosunek Polaków do przybyszów znacząco się zmienił i jest utrwalany? Oto w drugiej połowie 2015 roku coraz częściej zaczął pojawiać się termin „kryzys migracyjny" wynikający z kilku powodów. Była to „Arabska Wiosna", której efektem były działania wojenne w krajach Bliskiego Wschodu i Afryki Północnej oraz powstanie Państwa Islamskiego, m.in. na skutek wycofania się wojsk NATO z Iraku. Wprawdzie większość uciekinierów schroniła się w obozach w Turcji, Libanie, Jordanii, to wielu zdecydowało się na przeprawę przez Morze Śródziemne do Europy. Do tej grupy dołączyli też emigranci ekonomiczni pochodzący głównie z południa Europy – Kosowa, Albanii, co spowodowało dodatkowy wzrost napływowej ludności w wielu krajach Europy. Nastąpił też dalszy wzrost liczby uchodźców, poszukiwanie przez nich nowych szlaków przedostania się do pożądanych krajów unijnych. Pojawiły się różnego rodzaju nadużycia i przestępstwa (w sumie sporadyczne zamieszki, kradzieże, przemoc seksualna i in.), o których informacje systematycznie przekazywane były przez media.

Wobec tych faktów zaczęły rozwijać się antyimigranckie ruchy w Europie i w Polsce, wręcz aktywizacja ruchów nacjonalistycznych w wielu krajach. Opinie wielu Polaków zaczęły wpisywać się w hasła antyuchodźcze. Prawdopodobnie także dlatego, że „niezakotwiczone w doświadczeniu wielokulturowości, czysto deklaratywne sympatie Polaków do migrantów i uchodźców, są podatne na szybką zmianę w sytuacji pojawienia się nowych wydarzeń, obrazów, dyskursów związanych z kryzysem uchodźczym" (Pasamonik 2017, s. 23). Wymienione wcześniej wydarzenia były wzmacniane specyficznymi dominującymi obrazami. To wówczas media pokazywały mężczyzn opuszczających łodzie dopływające do brzegów Włoch, Grecji (rzeczywiście większość uchodźców stanowili młodzi męż-

czyźni, którzy wyjeżdżali na skutek decyzji rodzin wybierających tych, którzy mieli największą szansę przeżycia morskiej przeprawy, a następnie mieli sprowadzić rodziny do nowego miejsca; drugim powodem była świadomość zagrożenia dla tych mężczyzn w krajach objętych wojną). Dominowały przekazy agresywnych mężczyzn przebywających w obozach dla uchodźców. W polskich mediach pojawił się negatywny obraz uchodźcy – Araba powiązanego z Państwem Islamskim i terrorystycznymi inklinacjami, agresywny, wzniecający zamieszki (Pasamonik 2017, s. 29–30). „Niewątpliwie środki społecznego przekazu nie tylko odzwierciedlały postawy Polaków wobec uchodźców, lecz także je kształtowały poprzez dobór informacji, kontekst ich przedstawiania, słownictwo, ukierunkowanie emocjonalne, promowanie preferowanych poglądów" (Bobryk 2017, s. 60).

Wobec napływu wielkiej liczby przybyszów zabrakło jednokierunkowego, spójnego europejskiego programu antykryzysowego. Pojawiła się propozycja Komisji Europejskiej dotycząca relokacji 40 tys. uchodźców między poszczególne kraje unijne, którą część krajów przyjęła bez wyraźnego sprzeciwu. Także poprzedni rząd polski wyraził zgodę na przyjęcie 7 tys. uchodźców. Relokację argumentowano zasadą solidarności krajów unijnych. Nowy rząd wycofał się z tej propozycji powołując w 2017 roku Ministerstwo do Spraw Pomocy Humanitarnej, którego celem było niesienie pomocy potrzebującym w miejscu ich zamieszkania (zlikwidowano je w 2019 r.).

Pojawiła się panika medialna (Pasamonik 2017, s. 26), która spowodowała pogorszenie atmosfery wokół uchodźców. Do obiegu weszła tzw. mowa nienawiści – najpierw w mediach społecznościowych, następnie w innych. Mową nienawiści zaczęły rozbrzmiewać internetowe portale społecznościowe (Winiewski i in. 2016). „Kryzys uchodźczy w połączeniu z retoryką kampanii politycznej spowodował bezprecedensowy wybuch ksenofobii zarówno w sferze publicznej, jak i w Internecie" (Łaciak, Frelak 2018, s. 11).

Sytuacja skomplikowała się tym bardziej, że już od dłuższego czasu radykalizowała się opinia publiczna w związku z zamachami terrorystycznymi, których sprawcami byli m.in. bojownicy Państwa Islamskiego przybywający na kontynent wraz z uchodźcami. Nastroje te wzmacniały skrajnie prawicowe ugrupowania głoszące hasła antyimigranckie i antyuchodźcze. W Polsce następowało dalsze usztywnianie postrzegania kryzysu migracyjnego przez stronę antyuchodźczą i prouchodźczą; brak dialogu nie sprzyjał rozwiązaniu rzeczywiście palącego problemu. Sprzyjał temu fakt, że „Polska ma słabe doświadczenie w integracji uchodźców. Według danych Urzędu ds. Cudzoziemców, w ciągu ostatnich 25 lat na ponad 135 tysięcy cudzoziemców, którzy wystąpili o status cudzoziemcy, którzy wystąpili o status uchodźcy, otrzymało go zaledwie 4,5 tysiąca (3,5%). Dodatkowo około 15 tysięcy osób uzyskało w tym okresie ochronę tymczasową lub czasowy »pobyt tolerowany«" (Pasamonik, Markowska-Manista 2017, s. 10). Badaczki te zauważają także, że „o ile na zachodzie Europy wielokulturowość jest dziś normą życia codziennego, to kraje Europy Środkowo-Wschodniej dopiero stają przed

wyzwaniem rosnącej różnorodności kulturowej" (Pasamonik, Markowska-Manista 2017, s. 11).

Metodologiczne podstawy badań

Badania, których wybrane wyniki prezentujemy, zostały przeprowadzone w czerwcu 2018 roku wśród studentów kierunku pedagogika i praca socjalna Wydziału Pedagogiki i Psychologii Uniwersytetu w Białymstoku. Ostatecznie, po wyeliminowaniu kwestionariuszy, które zawierały braki istotne z perspektywy późniejszej analizy, zwłaszcza w obrębie zmiennej zależnej, próbę badanych utworzyło 203 respondentów. Dobór próby był celowo-losowy – celowo wybrano studentów pedagogiki, a zatem osoby które ze względu na specyfikę wybranego kierunku studiów powinny wykazywać otwartość na potrzeby innych. Celowy był również wybór regionu Polski – Podlasia, o którego specyfice już pisaliśmy. Warstwę losowania stanowili studenci obecni na zajęciach akademickich w dniu przeprowadzonego badania. W badaniach zastosowano metodę sondażu diagnostycznego, techniki badawcze stanowią ankieta i skalowanie. Wszystkie ankiety zostały odpowiednio zakodowane i poddane porównawczej analizie statystycznej. Obliczenia statystyczne przeprowadzono za pomocą programu SPSS Statistics 22. Analiza obejmowała opis rozkładu cech ilościowych (średnie arytmetyczne, wartości procentowe, odchylenia standardowe itp.) oraz wnioskowanie statystyczne (chi kwadrat Pearsona).

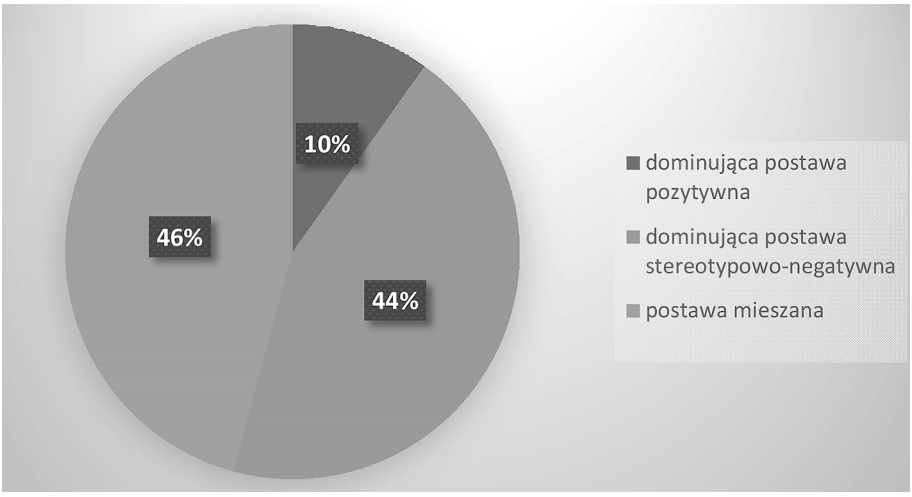
Postawy studentów z Polski północno-wschodniej wobec uchodźców

Wspólnym elementem bogatej reprezentacji definicji postaw jest to, że składa się ona z trzech elementów. Definiuje się ją jako strukturę złożoną z komponentu poznawczego (wiedzy), uczuciowo-motywacyjnego (stosunku emocjonalnego) i behawioralnego (działania lub predyspozycji prowadzącej do działania) (Turowski 2000, s. 45–50). Ponieważ „postawa jest trwałą organizacją procesów motywacyjnych, emocjonalnych, percepcyjnych i poznawczych, związaną z jakimś aspektem świata jednostki" (Turowski 2000; Mądrzycki 1977, s. 19) uznaliśmy, że stosunek emocjonalny wobec uchodźców można rozpoznać m.in. na podstawie skojarzeń z nimi związanych. Należy podkreślić, że w świetle koncepcji strukturalnej postaw komponent emocjonalny łączy uczucia wyższe z psychiczno-społecznymi potrzebami przejawiającymi się w motywach (Mądrzycki 1977, s. 25). O ile pozostałe komponenty nie muszą występować w danej postawie, o tyle komponent emocjonalno-motywacyjny jest elementem *ex definitione* pojęcia postawy, zatem postawa nie zawierająca tej składowej jest niemożliwa (Turowski 2000;

Mądrzycki 1997; Marody 2000). Stanowisko to potwierdzają koncepcje nawiązujące do tradycji socjologicznej, w tym L.L. Thurstone'a, który przez postawę rozumie stopień natężenia pozytywnego lub negatywnego uczucia związanego z danym obiektem. Aspekt emocjonalny postawy podkreślają również H.A. Murray, C.D. Morgan i M. Fishbein (za: Mika 1982). Postawa w tym ujęciu stanowi względnie trwały stosunek emocjonalny lub krytyczny do przedmiotu, wyrażany w kategoriach pozytywnych, negatywnych lub neutralnych, bądź predyspozycje do posiadania go (Major, Ulman 2011).

Postawy społeczne można badać na wiele sposobów. Wśród najpopularniejszych technik wyróżnia się obserwację zachowania oraz zadawanie pytań. W przedstawianej analizie badanie postaw studentów dotyczących uchodźców nastąpiło poprzez rozpoznanie bezpośrednich skojarzeń z uchodźcami, które niosły za sobą określony ładunek emocjonalny.

Wykres 1 przedstawia wyodrębnione grupy skojarzeń związanych z podejmowanym problemem.

Wykres 1. Typ postaw respondentów wobec uchodźców
Źródło: badania własne.

W badaniach spośród skojarzeń respondentów ze sformułowaniem „uchodźca" wyodrębniono trzy typy postaw, tj. pozytywne, stereotypowo-negatywne oraz mieszane.

Skojarzenia pozytywne (10%), skupione były wokół sytuacji w jakiej znaleźli się uchodźcy, np. w *trudnej sytuacji materialnej*, *w trudnej sytuacji życiowej*, *przebywający poza swoim krajem*, *chcący lepszego życia*, *uciekający przed wojną*, *potrzebujący pomocy*, *potrzebujący wsparcia*, *udający się do innego kraju po pomoc*, *bojący się o przyszłość swoją i swojej rodziny*, *znajdujący się w niebezpieczeństwie*, *mający problemy*, *bez środków do życia.* Określenia te uzupełniają szersze wypowie-

dzi badanych studentów, którzy empatycznie oceniali sytuację w jakiej znaleźli się uchodźcy, np. *ponieważ Ci ludzie są w potrzebie i prawdopodobnie stracili dobytek i są zmuszeni uciekać w obawie o życie swoje i rodziny* (kw 109).

Pozytywne skojarzenia studentów odnosiły się także do uchodźców jako osób. Uchodźca to według nich: *człowiek*, *człowiek biedny*, *bezradny*, *zastraszony*, *prześladowany*, *niepotrzebny*, *nieszczęśliwy*, *pokrzywdzony*, *skrzywdzony*, *uciekający*, *potrzebujący*, *bezdomni*, *samotni*, *prześladowani*, *zagrożeni.* Ta grupa postaw także wynikała z sytuacji w jakiej znaleźli się uchodźcy, lecz były bardziej spersonalizowane, ukierunkowane na osobę.

Prawie połowa studentów (44%) zaprezentowała wyłącznie negatywne skojarzenia wobec uchodźców. Niektóre miały charakter obraźliwy i dały wgląd w postawy wobec „innego", tj. wobec drugiego człowieka. Wystąpiły postawy negatywne odnoszące się do sytuacji w jakiej znaleźli się uchodźcy oraz postawy dotyczące uchodźców jako osób. Skojarzenia negatywne odnoszące się do sytuacji, to: *zamachy*, *zasiłki*, *choroby*, *zagrożenie*. Określenia te można traktować przynajmniej jako neutralne, a nawet współczujące, gdyby nie dalsze wypowiedzi ich autorów, jednoznacznie ukazujące negatywne postrzeganie uchodźców i sytuacji jakie mogą stworzyć w wyobrażeniu ich autorów, np.:

— *Będą żyli za nasze podatki, zazwyczaj większość z nich z powodów formalnych nie podejmuje pracy. Polski nie stać na takie wydatki* (kw 167);
— *W Polsce ludzie (Polacy) powinni czuć się bezpiecznie. Osobiście, jeśli widzę uchodźcę, mam same złe skojarzenia i wiele obaw z nimi związanych. Staram się ich omijać, gdyż boję się, że stanie mi się krzywda* (kw 46).

Skojarzenia negatywne dotyczą także samych uchodźców; są dominujące, zróżnicowane. Prezentujemy ich przykłady, ponieważ stanowią ilustrację większości postaw w komponencie emocjonalnym. Uchodźca w świetle wypowiedzi to:

— *terrorysta*, *złodziej* (kilka razy), *przestępca*, *brudas* (kilka razy), *gwałciciel*, *agresywny*, *niemiły* (osoba nie zna ich bezpośrednio), *leń*, *desperat*, *wyłudzacz*, *chuligan* (kilka razy), *nierób*, *zamachowiec*, *leniwy*, *nie radzący sobie*, *wygnaniec*, *kebab*, *czarny*, *arab*, *rumun*, *czeczen* (pisownia oryg.), *rozbójnik*, *wyłudzacz*, *manipulator*, *dziki człowiek*, *bojownik*, *uciekinier*, *zbieg*, *tułacz*, *wygnaniec*, *biedak*, *ścigany*, *mulat*, *ciemny*, *roszczeniowi*, *zły człowiek*, *odmieniec*, *ciapaty*, *ciapak*, *turek sprzedający kebab*, *ciemnoskóry, inna skóra*, *ciemna karnacja*, *brud*, *zło*.
— *Islamista*, *Afryka*, *Nie Polak*, *Muzułmanin*, *muzułmanin*.

Uchodźca kojarzony jest też*: ze zwierzęciem*, *psychopatami*, *„wybijaniem" chrześcijan*.

Jako autorzy tekstu zastanawialiśmy się czy wymieniać ostatnie skojarzenia. Jednak nie chcemy ingerować w zgromadzone dane, i nie chcemy prezentować bardziej lub mniej nieetycznych określeń. Prezentujemy wszystkie określenia także z innego powodu. Przypuszczamy, że badani młodzi ludzie posługując się językiem nienawiści, lekceważenia, pogardy, określają swój stosunek nie tylko wobec konkretnej grupy osób – uchodźców, lecz także wobec tych, których traktują jako „innych".

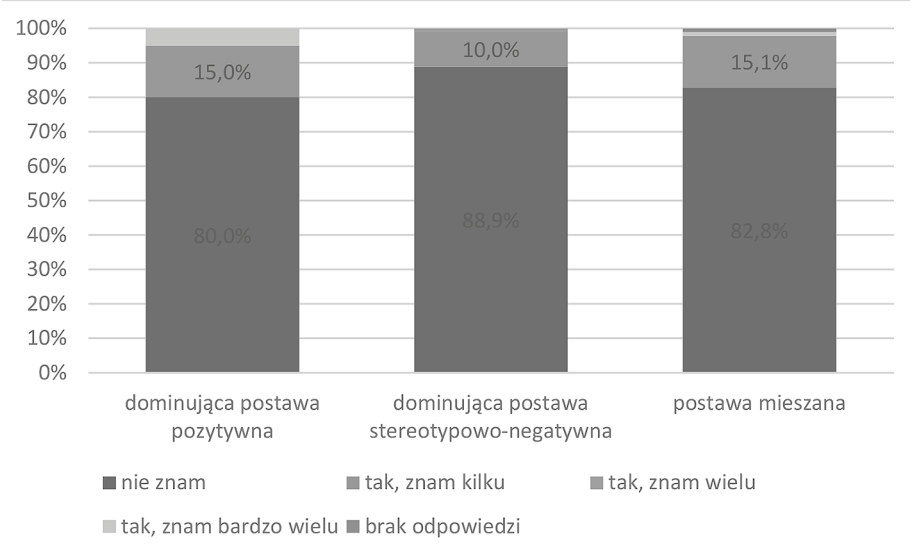
Wyraźnie wśród negatywnych skojarzeń występują też te dotyczące inności: *obcość*, *obcy kraj*, *człowiek innej kultury*, *nieznajomy*, *obcy*; *osoba nietolerująca pewnych reguł*; *osoba, którą odrzuca duża część społeczeństwa*; *ktoś, do kogo powinniśmy być negatywnie nastawieni*; *nie jest mile widziany*. Ta grupa wypowiedzi stanowi przykład próby uogólniania negatywnej postawy przez ukazywanie jej w szerokim kontekście, tj. przez odwoływanie się do szerokiej opinii. Być może zgodnie z koncepcją społecznego dowodu słuszności własnych poglądów (Cialdini 1994) starają się uzasadnić swoje twierdzenia: jeśli wiele osób myśli tak jak ja, to znaczy że mam rację.

Wyróżniliśmy też grupę skojarzeń „mieszanych" (46%), tj. równolegle wymienionych pozytywnych i negatywnych. Te negatywne wprawdzie nie były obraźliwe, lecz ewidentnie miały charakter stereotypowy, negatywny. Studenci ci nie mieli więc jednoznacznie pozytywnej lub chociaż ambiwalentnej postawy wobec „innych". Niektórym wypowiadającym się studentom najwyraźniej towarzyszył mechanizm określany jako dysonans poznawczy wynikający m.in. z dwoistości informacji i uczuć im towarzyszących. Zakładamy, że oto z jednej strony czasami pojawiające się w mediach obrazy obozów dla uchodźców ukazujących ich rzeczywistą, tragiczną sytuację, a z drugiej – jednoznaczne, negatywne przekazy wywołujące panikę medialną, wywoływały (przynajmniej u niektórych studentów) dysonans poznawczy. Z wypowiedzi wynika jednak, że wielu studentów dysonans ten potrafiło zredukować. „Redukcja dysonansu polega w tym wypadku nie na likwidacji poczucia odpowiedzialności moralnej, lecz na zmianie zasięgu jej stosowalności poprzez redukcję wspólnoty moralnej z ogólnoludzkiej do narodowej. W ten sposób zachowujemy dobre mniemanie o nas samych jako moralnie odpowiedzialnych", zauważa Barbara Pasamonik (2017, s. 39–40). Argumenty wspierające redukcję dysonansu to odwoływanie się do wizerunku Polski otwartej na potrzeby innych, np. w świetle rosnącej liczby Ukraińców w Polsce. Argumentem wyciszającym dysonans jest wybiórczość – pomagajmy, ale tylko swoim lub uznawanym za swoich, np. chrześcijanom lub repatriantom.

W rezultacie stwierdzamy, że w całej badanej grupie zdecydowanie dominują osoby reprezentujące negatywne postawy wobec uchodźców.

Z badań wynika, że nie istnieje statystycznie istotny związek między typem postaw wobec uchodźców a osobistą ich znajomością[1]. W każdej z grup postaw dominują osoby, które nie mają osobistych relacji z uciekającymi. Należy jednak podkreślić, że co piąta osoba (20%), która reprezentuje pozytywną postawę wobec uchodźców zna jednego lub więcej uchodźców. Z kolei w przypadku postaw stereotypowo-negatywnych występuje najwyższy odsetek osób, które nie znają osobiście ani jednego uchodźcy (blisko 90%), co potwierdza stereotypowość wymienionych skojarzeń. Należy też dodać, że wprawdzie większość badanych studentów nie miała bezpośredniego kontaktu z uchodźcami, to ich wypowiedzi

[1] Wartość Chi-kwadrat Pearsona $\chi 2 = 7{,}870$, współczynnik istotności asymptotycznej $p = 0{,}446$.

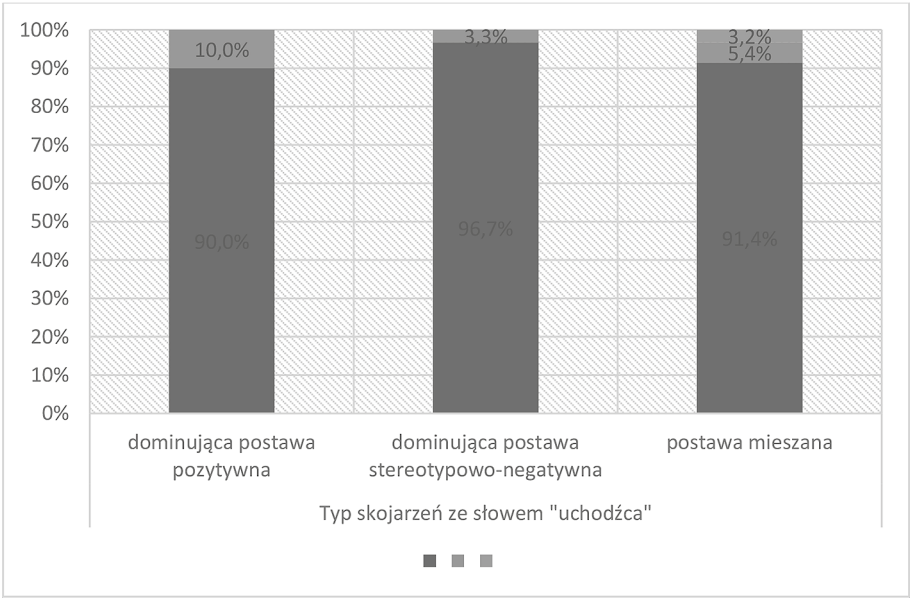
Wykres 2. Związek między typem postaw wobec uchodźców a bezpośrednią znajomością uchodźcy/ów przez respondentów

Źródło: badania własne.

zwykle były prezentowane w taki sposób, jakby wypowiadający się znali osoby, o których się wypowiadały. Opisane powyżej tendencje potwierdzają wyniki badań dotyczących postaw wobec cudzoziemców w Polsce przeprowadzonych w 2016 roku na próbie 1011 respondentów. Zastosowany kwestionariusz zawierał pytania dotyczące ocen Polaków i ich postaw wobec ogółu cudzoziemców znajdujących się na terytorium Polski. Odsetek respondentów deklarujących kontakt z cudzoziemcami w ciągu roku poprzedzającego badanie wyniósł 28%. Jednocześnie blisko 2/3 respondentów wykazało obawy związane z napływem cudzoziemców do Polski, niezależnie od tego, czy mieli oni kontakt z cudzoziemcami w ciągu ostatnich dwunastu miesięcy, czy nie. 60% respondentów stwierdziło, że cudzoziemcy stanowią zagrożenie dla kraju. Nieco ponad 80% z nich uważa, że zagrażają oni bezpieczeństwu (IPSOS dla IOM 2016, s. 8).

Dane te uzupełniają treści dotyczące pośrednich „kontaktów" badanych osób z uchodźcami, które interpretujemy jako przekaz otrzymany o uchodźcach od osób, które mają/miały z nimi kontakt bezpośredni.

Ze zgromadzonych danych wynika, że w każdym z wyodrębnionych typów postaw wobec uchodźców dominują osoby, które nie mają pośrednich relacji z uchodźcami. Jednak wśród osób reprezentujących pozytywną postawę wobec uchodźców występuje największy odsetek osób mających wśród znajomych uchodźców (10%) w porównaniu z ok. 3% respondentów o postawie stereotypowo-negatywnej, którzy deklarują pośrednią znajomość uchodźców. Wprawdzie nie istnieje statystycznie istotny związek między typem postaw respondentów wo-

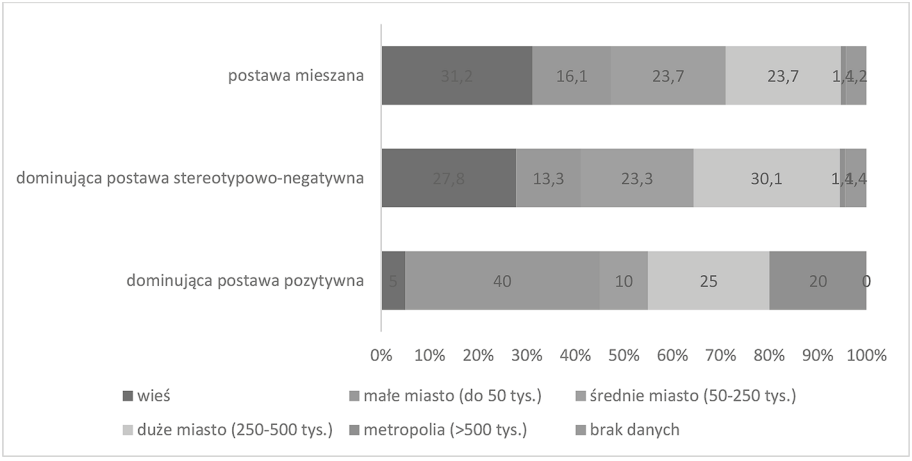
Wykres 3. Związek między typem postaw wobec uchodźców a pośrednią znajomością uchodźcy(ów) wśród respondentów

Źródło: badania własne.

bec uchodźców a pośrednią znajomością uchodźcy[2], to jednak ta różnica potwierdza wyniki otrzymane m.in. przez Magdalenę Nowicką i Łukasza Krzyżowskiego (2016) w ramach projektu TRANSFORmIG, dotyczących nastawienia polskich emigrantów wobec „innych" reprezentujących odmienne kultury i style życia. Wynika z nich, że sam wyjazd za granicę nie wystarczy do zmiany stosunku wobec „innych". Inaczej mówiąc: dotychczasowe uprzedzenia nie zmieniają się na skutek kontaktu z przedstawicielami innych kultur i religii, jeśli osoby te nie znajdują się w gronie bliskich. Jeśli więc polscy migranci znają te osoby tylko „z widzenia", nie zmieniają swoich uprzedzeń i stereotypowych sądów. Wystarczy też negatywna opinia o jednej osobie z grupy „innych", by przenieść ją na wszystkich jej przedstawicieli. Jeśli jednak badane osoby nawiązały kontakt bezpośredni z „innymi" – zmieniali swoje uprzedzenia na postawy pozytywne. Pozytywne relacje powodowały zmianę nastawienia do całej grupy.

Z badań tych wynika także, że postawy polskich emigrantów wobec uchodźców są zróżnicowane. Uznali oni, że ewentualna pomoc należy się kobiecie chrześcijance uciekającej przed wojną i dyskryminacją, ale zdecydowanie rzadziej należy pomagać mężczyźnie muzułmaninowi uciekającemu przed głodem. Stwierdzono, że postawy wobec uchodźców uzależnione są m.in. od typu związku

[2] Wartość Chi-kwadrat Pearsona $\chi 2 = 5{,}262$, współczynnik istotności asymptotycznej $p = 0{,}261$.

Wykres 4. Związek między typem postaw wobec uchodźców a miejscem zamieszkania respondentów

Źródło: badania własne.

partnerskiego. Jeśli partnerem był obcokrajowiec, rosła tolerancja i chęć pomocy uchodźcom.

W analizowanych badaniach własnych uwzględniono także podstawowe zmienne, które mogą warunkować typ postaw wobec uchodźców, w tym wiek, miejsce zamieszkania oraz deklarowane warunki materialne. Celowo pominięto zmienną płci, ze względu na specyfikę kierunku studiów, na którym przeprowadzono badania (97,5% respondentów stanowią kobiety). Średnia wieku badanej grupy to 23 lata, najmłodsza osoba uwzględniona w badaniach miała 20 lat, najstarsza 37 lat. Odchylenie standardowe w przypadku zmiennej wieku wyniosło 2,274.

Na wykresie 4 zaprezentowano związek między typem postaw wobec uchodźców a miejscem zamieszkania badanych.

Zestawienie zmiennych daje podstawy do stwierdzenia, że osoby pochodzące z większych aglomeracji mają tendencję do prezentowania bardziej pozytywnych postaw wobec uchodźców. Co piąty respondent wskazujący jako miejsce zamieszkania metropolię (miasto powyżej 500 tys. osób) prezentuje dominujący typ pozytywny postaw wobec uchodźców. Z kolei w przypadku pozostałych grup skojarzeń, osoby zamieszkałe w największych miastach stanowią jedynie nieznaczny odsetek (1,1%). Wśród osób wykazujących negatywno-stereotypowe i mieszane emocje związane z uchodźcami odnotowano natomiast stosunkowo duży odsetek osób pochodzących ze wsi (odpowiednio 26,8% oraz 31,2%)[3]. Być może różnice

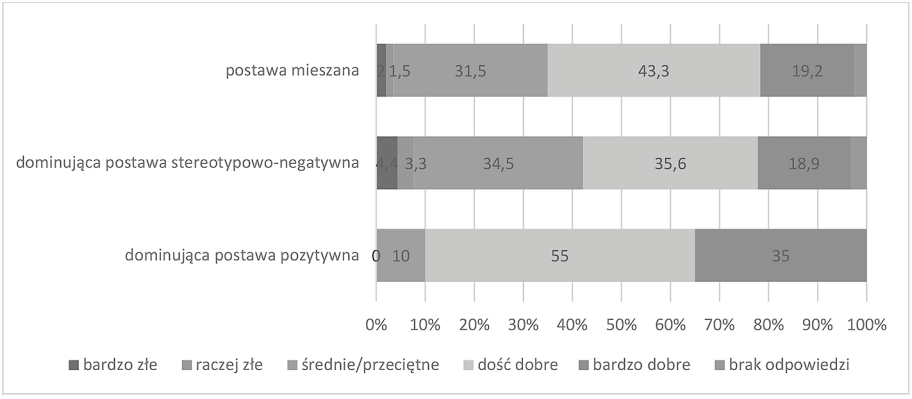
[3] Nie odnotowano statystycznie istotnego związku między zmienną skojarzeń z „uchodźcą" a miejscem zamieszkania respondentów (wartość Chi-kwadrat Pearsona $\chi 2 = 8{,}275$, współczynnik istotności asymptotycznej $p = 0{,}875$).

te wynikają z faktu, że osoby zamieszkałe w dużych skupiskach ludzkich mają większą możliwość bezpośredniego kontaktu z uchodźcami, co z kolei wpływa na kształtowanie dominującego obrazu pozytywnego tej grupy (por. wykres dotyczący związku między typem postaw wobec uchodźców a bezpośrednią znajomością uchodźcy (-ów). Nasze spostrzeżenia są zbieżne z wynikami badań prowadzonych przez Piotra Radkiewicza (2012), który odnotował, że im wyższy status społeczny, wykształcenie, poziom dochodów, miejsce zamieszkania, tym niższy jest poziom społecznego darwinizmu. Autor ten społeczny darwinizm definiuje jako zespół przekonań o wyłącznie antagonistycznej naturze relacji społecznych, zgodnie z którymi, aby odnieść sukces życiowy, należy być bezwzględnym egoistą (Radkiewicz 2012).

Z badań własnych wynika, że na rozpoznane postawy wpływ ma miejsce zamieszkania badanych studentów. Podlasie to region charakteryzujący się niekorzystną sytuacją ekonomiczną, z małym zapleczem produkcyjnym. Wielu Podlasian wyjeżdża w rejony bardziej zasobne (w tym do pobliskiej Warszawy) oraz za granicę, kontynuując silny trend wyjazdów zagranicznych, zwłaszcza z lat 90. ubiegłego wieku. Frustracja zawodowa niektórych mieszkańców regionu może być źródłem ich niechęci wobec uchodźców (i szerzej – migrantów ekonomicznych np. z Ukrainy w świetle niecytowanych badań własnych), którzy w ich wyobrażeniu mogą zająć miejsca pracy.

Zakładamy też, że nastroje i zachowania antyimigranckie mogą wynikać z poczucia zagrożenia tożsamości kulturowej i religijnej. Wypowiedzi badanych studentów ewidentnie wskazują na ich orientację etniczną. Spostrzeżenie to opieramy na wynikach badań analizowanych przez Krystynę Skarżyńską (2019), z których wynika, że orientacja polityczna silnie warunkuje orientację etniczną, którą charakteryzuje „homogeniczność wspólnoty i wyższość moralną wobec innych narodowości, tendencję do narzucania innym wspólnotom naszych wartości i stylów życia oraz niechęć do kooperacji z innymi narodami" (Skarżyńska 2019, s. 136, za: Billing 1996; Smith 1981; Skarżyńska, Golec de Zavala 2006). Nie można tu nie wspomnieć o światowym trendzie (coraz bardziej wyraźnym w Europie) wzrostu znaczenia partii o zdecydowanie prawicowych poglądach potwierdzone wyborami do poszczególnych parlamentów. Województwo podlaskie (oprócz jego stolicy – Białegostoku) jest enklawą wyborów reprezentantów prawicowych.

W badaniach została uwzględniona również zmienna: „deklarowana sytuacja materialna respondentów". W grupie osób, które prezentują dominujący pozytywny typ postaw wobec uchodźców odnotowano relatywnie największy odsetek respondentów oceniających swoją sytuację ekonomiczną jako dobrą i bardzo dobrą (odpowiednio 55% oraz 35% badanych). Jedynie co dziesiąty badany wykazujący pozytywne emocje z uchodźcami swoją sytuację materialną określił jako przeciętną. Z kolei w grupie osób prezentujących stereotypowo-negatywne postawy związane z opisywaną grupą odniesienia średnie warunki materialne deklaruje co trzeci respondent. W tej grupie wskazań blisko 8% badanych swoją sytuację

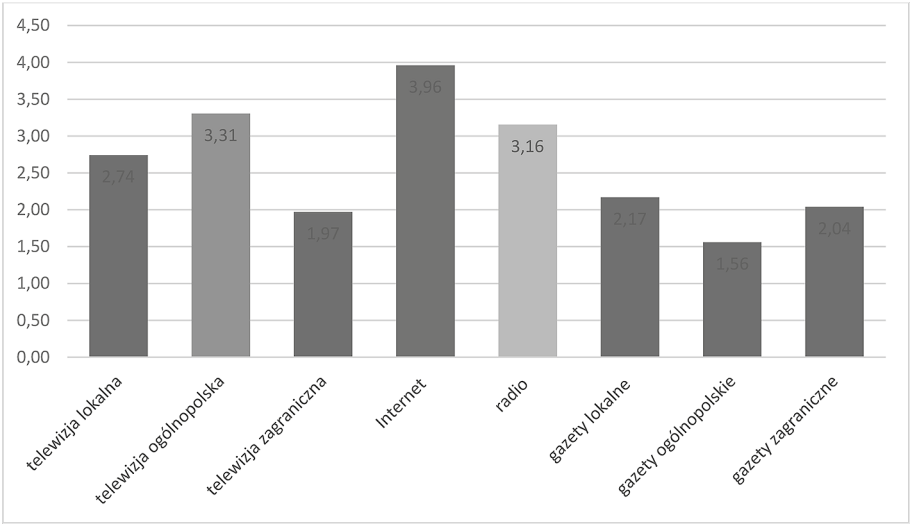
Wykres 5. Związek między typem postaw wobec uchodźców a deklarowaną sytuacją materialną respondentów

Źródło: badania własne.

ekonomiczną określa jako bardzo złą i złą. Uzasadnienia dla powyższego wyniku należy poszukiwać w odnotowanych w innych badaniach przyczynach negatywnych konotacji Polaków związanych z napływem cudzoziemców na terytorium Polski. Z cytowanych wcześniej badań IPSOS zrealizowanych dla Organizacji ds. Migracji w Polsce wynika, że blisko połowa Polaków (45%) negatywnie ocenia wpływ cudzoziemców na polską gospodarkę i rynek pracy, przejawiający się m.in. w pozyskiwaniu przez cudzoziemców pracy na terenie Polski (IPSOS dla IOM, 2016, s. 8). Prawdopodobnie badani respondenci przyczyn niesatysfakcjonującej ich sytuacji materialnej poszukują w ograniczeniu miejsc pracy spowodowanym zatrudnianiem obcokrajowców, w tym uchodźców. W ten sposób wtórnie potwierdzają stereotypowe myślenie o uchodźcach jako grupie, która migruje w celach zarobkowych.

Podlasie to region rolniczy, z którym silnie związane są tradycyjne wzory życia rodzinnego. Ponieważ rodzina wywiera wpływ na postawy ich członków, zwłaszcza dzieci, zmienną tę także traktujemy jako warunkującą rozpoznane postawy przez badanych studentów. Przekazy domu rodzinnego zostają zakodowane w pamięci dorosłych i mają znaczenie w sposobie myślenia o innych (Cambell 2008; Lyons 2017 za: Skarżyńska 2019). Z prowadzonych badań (np. Sears 1993) wynika, że w rodzinach tworzone są emocje poprzez praktyki wychowawcze (rodzinne), które przez obserwację rodziców oraz ich werbalne i pozawerbalne komunikaty (np. radość, gniew, złość) dają dziecku informacje o ich wartościach, preferencjach, postawach. Jeśli więc rodzice prezentują konkretne postawy, to prawdopodobieństwo ich powtórzenia przez ich dorosłe dzieci jest wysokie (Grondon 2003; Deci, Ryan 2000 za: Skarżyńska 2019).

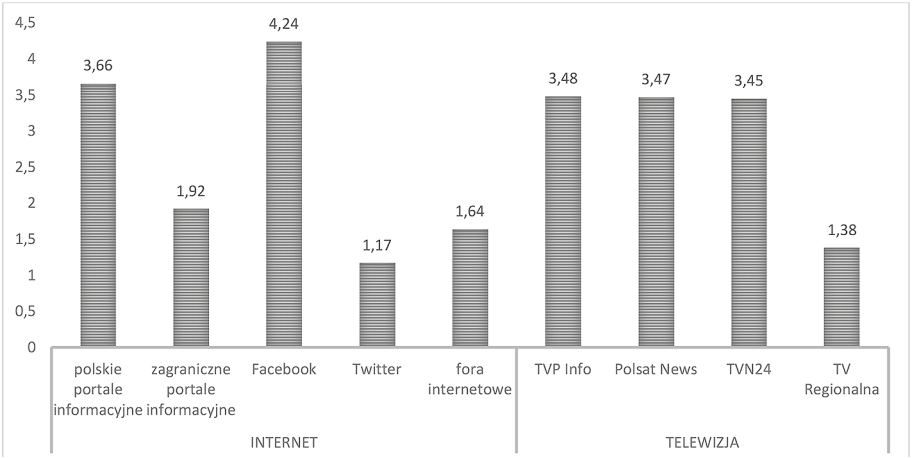
Być może uzasadnieniem prezentowanych postaw badanych studentów są nabyte w procesie socjalizacji skrypty afektywne (Tomkins 1963; Robinson i in.

Wykres 6. Źródła wiadomości pozyskiwanych przez badanych studentów o uchodźcach
Źródło: badania własne.

1999; Stone, Schaffner 1997, Skarżyńska 2019, rozdz. 8). Zakładamy, że badani studenci o postawach negatywnych i mieszanych prezentują skrypt normatywny, a ci reprezentujący postawy pozytywne – skrypt humanistyczny.

W analizowanych badaniach podjęto również próbę odpowiedzi na pytanie dotyczące źródeł pozyskiwania informacji o uchodźcach. Przesłanek do uwzględnienia zmiennej „źródła informacji" dostarczyły niepokojące dane odnotowane przez CBOS w latach 2015–2017, dotyczące postaw wobec udzielania pomocy uchodźcom w świetle badań polskiej opinii publicznej. O ile rezultaty sondażu CBOS z maja 2015 roku świadczyły o sporej otwartości na migracje międzynarodowe i obecność cudzoziemców w naszym kraju (66% badanych poparło opinię, że obecność cudzoziemców wzbogaca różnorodność kulturową i sprawia, że ludzie stają się bardziej otwarci na innych), o tyle badania przeprowadzone w maju 2017 roku wykazały, że 63% badanych nie zgodziłoby się na przyjęcie uchodźców przez nasz kraj. Jeszcze bardzie radykalne opinie prezentowano wobec uchodźców i imigrantów z krajów islamskich, gdzie aż 60% respondentów wypowiedziała się przeciwko przyjmowaniu do Polski tej grupy społecznej (Górny 2017, s. 82–83). Przypomnijmy, że to właśnie na przełomie 2015 i 2016 roku nastąpiła zmiana atmosfery społecznej wobec uchodźców i migracji, która jednocześnie przełożyła się na radykalizację języka i zwiększenie obecności przejawów „mowy nienawiści" w mediach, Internecie i innych źródłach informacji, czemu towarzyszyła zwiększona dostrzegalność publiczna aktów przemocy fizycznej i symbolicznej kierowanych głównie wobec uchodźców i wyznawców islamu (Winiewski i in. 2016, s. 3–9). Już wcześniej zostało potwierdzone, że media mogą nie tylko promować dehu-

Wykres 7. Szczegółowe źródła wiadomości pozyskiwanych przez badanych o uchodźcach
Źródło: badania własne.

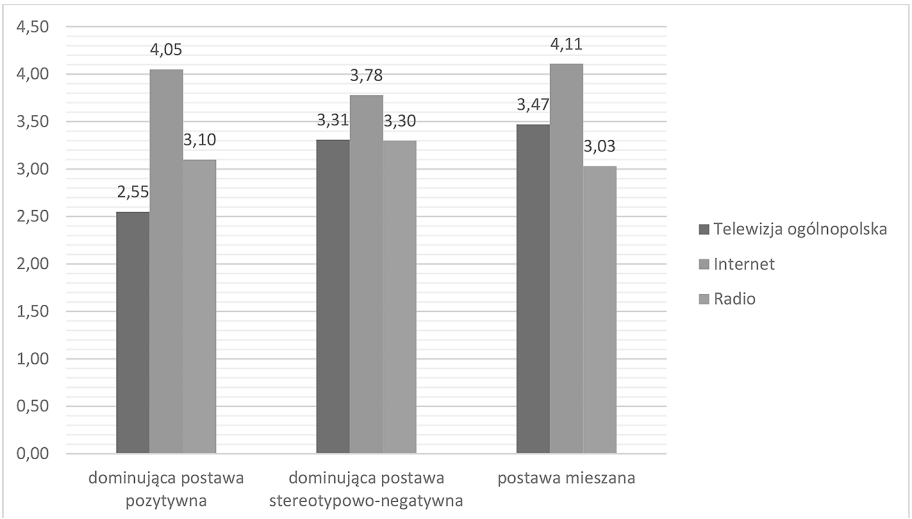
manizację imigrantów i uchodźców poprzez uwypuklanie potencjalnych zagrożeń dla społeczeństwa przyjmującego, ale podawać gotowe, stereotypowe uzasadnienia negatywnych postaw wobec osób napływających z innych krajów (Esses, Medianu & Lawson 2013, s. 531).

W prezentowanych badaniach poproszono respondentów o zaznaczenie źródeł wiedzy ze wskazaniem poziomu korzystania z nich (ocena przy zastosowaniu pięciostopniowej skali, gdzie 1 oznaczała bardzo rzadkie a 5 bardzo częste korzystanie z danego źródła). Średnie wskazań badanej próby przedstawia wykres 6.

Respondenci w największym stopniu korzystają z trzech ogólnodostępnych źródeł informacji, w tym o uchodźcach: kolejno – internetu, ogólnopolskiej telewizji oraz radia. Uśredniony wynik wskazań dotyczących korzystania przez respondentów z Internetu wynosi blisko 4. Można zatem wnioskować, że to źródło informacji studenci wykorzystują najczęściej przy pozyskiwaniu informacji o uchodźcach. Niewiele niższy wskaźnik odnotowano w przypadku ogólnopolskiej telewizji. W badanej grupie średnio najrzadziej wykorzystuje się z kolei ogólnopolskie gazety ($\bar{\times} = 1{,}56$) oraz media zagraniczne – telewizję i gazety (odpowiednio uzyskano średnie $\bar{\times} = 1{,}97$ oraz $\bar{\times} = 2{,}04$).

Na wykresie 7 zaprezentowano szczegółowe źródła wiadomości o uchodźcach wykorzystywane przez respondentów.

Wśród respondentów dominują internetowe źródła informacji, takie jak portal społecznościowy Facebook, który jednocześnie umożliwia wymianę informacji między użytkownikami, oraz krajowe portale informacyjne. W najniższym stopniu badani studenci w pozyskiwaniu informacji korzystają z aplikacji Twitter, która w Polsce nie jest rozpowszechniona na poziomie podobnym do innych krajów. Średnia wskazań wynosi tu ($\bar{\times} = 1{,}17$), co świadczy o bardzo rzadkim wykorzy-

Wykres 8. Korelacja między typem postaw studentów wobec uchodźców a ich źródłem informacji

Źródło: badania własne.

stywaniu przez respondentów tego typu medium, jako źródła pozyskiwania informacji o uchodźcach. Wśród źródeł telewizyjnych dominują programy informacyjne o zasięgu ogólnokrajowym, takie jak TVP Info, Polsat News, TVN24. Nie odnotowano znaczących różnic między średnią częstotliwością wykorzystywania przez studentów tych programów jako źródła informacji o uchodźcach; wyniki oscylują wokół średniej $\bar{\times} = 3{,}5$, co wskazuje na stosunkowo częste wykorzystywane telewizji o zasięgu krajowym.

W prezentowanych badaniach podjęto także próbę odpowiedzi na pytanie w jakim stopniu korzystanie z najpopularniejszych źródeł informacji koreluje z postawą wobec uchodźców. Relację tę obrazuje wykres 8.

Dostrzegamy wyraźną tendencję korzystania przez studentów i internetu. Należy jednak odnotować, że wskaźnik korzystania z tego medium jest wyższy wśród respondentów, którzy wyrażali w badaniach pozytywne bądź mieszane skojarzenia z uchodźcą (odpowiednio $\bar{\times} = 4{,}05$ oraz $\bar{\times} = 4{,}11$), niż w przypadku badanych dokonujących skojarzeń nacechowanych stereotypowo-negatywne, gdzie średnia wyniosła $\bar{\times} = 3{,}78$. Z kolei tę grupę respondentów charakteryzuje stosunkowo częste korzystanie z telewizji oraz radia. Istotne jest również to, że w grupie osób o dominująco pozytywnej postawie wobec uchodźstwa wskaźnik korzystania z telewizji jako źródła informacji o zjawisku jest stosunkowo najniższy ($\bar{\times} = 2{,}55$). Otrzymane wyniki można odnieść do badań prowadzonych przez Nowicką i Krzyżowskiego (2016), dotyczących Polaków przebywających w Niemczech. Badano wpływ oglądania telewizji polskiej i niemieckiej na postawy wobec uchodźców i stwierdzono, że w największym stopniu wpływ telewizji różnicował stosunek do

innych. Fakt ten potwierdza konstatacja o oglądaniu telewizji jako zmiennej różnicującej postawy wobec zjawiska migracji, w tym uchodźstwa, zwłaszcza w obliczu opisanej w poprzednim podrozdziale radykalizacji języka i zwiększenia obecności przejawów „mowy nienawiści" w tym medium, która nastąpiła na przełomie 2015 i 2017 roku. Ci młodzi ludzie dorastali w pierwszej dekadzie XXI wieku, kiedy to miały miejsce zamachy terrorystyczne i inne dramatyczne wydarzenia, zatem w czasie paniki medialnej. Towarzyszył im rozwój internetu i mediów społecznościowych. Z tych zdobyczy IT korzystają głównie właśnie oni – ludzie młodzi. Tworzenie się wspólnot „ograniczonych", takich jak facebookowe, które łączą osoby podobnie myślące, korzystające z tych samych źródeł informacji, przekierowują te same strony, adresy, źródła. Sprzyja temu anonimowość wyrażania opinii, co wyzwala swobodę głoszenia opinii wcześniej cytowanych.

Podsumowanie

Zdajemy sobie sprawę z niezwykle skomplikowanej sytuacji politycznej, w jakiej znalazła się Unia Europejska w związku z kryzysem uchodźczym. Jesteśmy jednak przekonani, że człowiekowi zawsze musi towarzyszyć szacunek wobec każdego drugiego człowieka. W związku z tym w podsumowaniu prezentowanych fragmentów badań przede wszystkim zależy nam na zwróceniu uwagi na edukacyjne implikacje z nich wynikające. Wielokulturowy świat wymaga działań, które spowodują patrzenie na drugiego człowieka przez pryzmat jego praw uniwersalnych, czyli przysługujące wszystkim ludziom. Wymaga też kształtowania kompetencji międzykulturowych, które według modelu interkulturowej kompetencji komunikacyjnej obejmują następujące obszary:

1. Wiedzę (informacje na temat świata, które ułatwiają przystosowanie się do zmieniających się warunków; wiedzę na temat wytworów kultury i praktyk społecznych).
2. Świadomość różnic i podobieństw między kulturami oraz procesów, którym ulegają społeczne interakcje.
3. Umiejętności obserwacji, komunikacji, interpretacji i ustalenia wzajemnych powiązań, analizy kultur, z uwzględnieniem perspektywy historycznej, geograficznej, społecznej.
4. Postawy (gotowość komunikacyjna, m.in. dociekliwość, otwartość, gotowość do wyzbycia się uprzedzeń, tolerancja) (Byram 1997, s. 53–65, za: Szczurek-Boruta 2013).

Do zdobycia takich kompetencji niezbędna jest oferta edukacyjna na wszystkich poziomach edukacji. Traktujemy ją jako pracę u podstaw opartą na wprowadzeniu do programów szkolnych narracji globalnej oraz edukacji międzykulturowej jako obowiązkowego elementu programu szkolnego.

Uważamy też, że niezbędne jest wprowadzenie tej samej oferty edukacyjnej na poziomie akademickim w pilnym trybie. Jest to gaszenie pożaru, który się rozszerza. Obowiązkowe wprowadzenie zajęć z edukacji międzykulturowej na wszystkich specjalnościach nauczycielskich powinno ten proces pracy edukacyjnej rozpocząć. Praca ze studentami, którzy powrócą do swoich środowisk lokalnych i staną się nauczycielami, pracownikami socjalnymi itd. może stać się początkiem budowania nowego, otwartego społeczeństwa na bezkolizyjne współistnienie ludzi różnych kultur, wyznań, ras, orientacji politycznej, orientacji seksualnej i innych.

Abstract: **The refugee crisis without refugees – the attitudes of students from north-eastern Poland towards refugees**

Until 2015, Poles had an open and approving attitude towards refugees. In the following years, it has been subject to systematic deterioration, which was a result of a number of conditions. In connection with these facts, the author's own research has identified the attitudes of students in the field of early and pre-school education as well as social work from the north-eastern region of Poland. Podlasie has seen xenophobic, racist and homophobic events in recent years. It is a region which systematically sends a message of discriminating attitudes of some of its inhabitants towards all people who are different in any sort of way. This paper consists of three parts. It features a discussion of the background against which a social revaluation of sorts is taking place in Poland, aimed at changing the perception of others. The author's research on students' attitudes towards refugees was presented based on what they associate with them. Selected conditions were also presented (e.g. familiarity with refugees, sources of knowledge about them, use of media etc.) of distinguished attitudes.

Key words: migration, exile, refugees, attitudes, education, hate speech.

Bibliografia

[1] Billing M., 2016, *Nationalism as an international ideology: Imagines the nation, others and the world of nations*, [w:] *Changes in European identities: Social psychological analyses of social change*, (red.) E. Breakwell, E. Lyons, Oxford.

[2] Bobryk A., 2017, *Postawy Polaków wobec uchodźców w świetle publikacji „Gazety Wyborczej" i „Naszego Dziennika"*, [w:] *Kryzys migracyjny. Perspektywa społeczno-kulturowa*, (red.) U. Markowska-Manista, B. Pasamonik, Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej im. M. Grzegorzewskiej, Warszawa.

[3] Byram M., 1997, *Cultural studies and foreign language teaching*, [w:] *Studying British Cultures. An Introductio*n, (red.) S. Bassnett, London.

[4] Cambell D., 2008, *Why we vote? How schools and communities sharp our civic lives*, Princeton.

[5] CBOS, 2015, *Przybysze z bliska i z daleka, czyli o imigrantach w Polsce, Komunikat z badań*, (93), CBOS, Warszawa.

[6] Cialdini R., 1994, *Wywieranie wpływu na ludzi. Teoria i praktyka*, przeł. B. Wojciszke, GWP, Gdańsk.

[7] Esses V.M., Medianu S., Lawson A.S., 2013, *Uncertainty, threat, and the role of the media in promoting the dehumanization of immigrants and refugees*, „Journal of Social Issues", 69(3), s. 518–536.
[8] Górny A. (red.), 2017, *Uchodźcy w Polsce, Sytuacja prawna, skala napływu i integracja w społeczeństwie polskim oraz rekomendacje*, Komitet Badań nad Migracjami PAN, Warszawa.
[9] Grondon M., 2003, *Kulturowa typologia rozwoju gospodarczego*, [w:] *Kultura ma znaczenie*, (red.) L. Harrison, S. Hunitington, przeł. S. Dymczyk, Zysk i S-ka, Poznań.
[10] Jelínková M., 2019, *A Refugee Crisis Without Refugees: Policy and media discourse on refugees in the Czech Republic and its implications*, „Central European Journal of Public Policy", 13(1), s. 33–45.
[11] Lyons J., 2017, *The family and partisan socialisation in Red and Blue America*, „Political Psychology", 2, s. 297–312.
[12] Major M., Ulman P., 2011, *Charakterystyka wybranych postaw społecznych w Polsce. Analiza statystyczna*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie", nr 847.
[13] Marody M., 2000, [w:] Z. Bokszański i in. (red.), *Encyklopedia socjologii*, t. 3, Oficyna Naukowa, Warszawa.
[14] Marody M. i in., 2019, *Społeczeństwo na zakręcie. Zmiany postaw i wartości Polaków w latach 1990–2018*, Wydawnictwo Naukowe „Scholar", Warszawa.
[15] Mądrzycki T., 1977, *Psychologiczne prawidłowości kształtowania się postaw*, Warszawa.
[16] Mika S., 1982, *Psychologia społeczna*, PWN, Warszawa.
[17] Nowicka M., Krzyżanowski Ł., Šerbedžija V., 2015, *TRANSFORmIG' Sampling Design: strategies and challenges. Methodological Note*, Berlin.
[18] Nowicka M., Krzyżowski Ł., 2016, *The social distance of Poles to other minorities: A study of four cities in Germany and Britain*, „Journal of Ethnic and Migration Studies", 43(3), s. 359–378.
[19] Pasamonik B., 2017, *„Malowanie strasznego diabła" – metamorfoza obrazu uchodźcy w Polsce*, [w:] *Kryzys migracyjny. Perspektywa społeczno-kulturowa*, (red.) Markowska-Manista U., Pasamonik B., Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej im. M. Grzegorzewskiej, Warszawa.
[20] Pasamonik B., Markowska-Manista U. (red.), 2017, *Kryzys migracyjny. Perspektywa społeczno-kulturowa*, Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej im. M. Grzegorzewskiej, Warszawa.
[21] Radkiewicz P., 2012, *Autorytaryzm a brzytwa Ockhmana*, Wydawnictwo Naukowe „Scholar", Warszawa.
[22] Radkiewicz P., Skarżyńska K., 2006, *Dobro bliskich czy ogółu?*, „Studia Psychologiczne", 44.
[23] Robinson J., Shaver B., Wrightsman L. (red.), 1999, *Measures of political attitudes*, Academic Press, New York.
[24] Sears D., 1993, *Symbolic politics: A social-psychological theory*, [w:] *Exploration in political psychology*, (red.) W.S. Iyengar, W. McGuire, Academic Press, Durham–London–New York, s. 113–159.
[24] Skarżyńska K., 2019, *Portret psychologiczno-społeczny Polaków z polityką w tle*, Wydawnictwo Naukowe „Scholar", Warszawa.
[25] Skarżyńska K., Golec de Zavala A., 2006, *Attitudes toward European integration and nationalism/patriotism*, [w:] *Understanding social change: Political psychology in Poland*, (red.) A. Golec de Zavala, K. Skarżyńska, Nova Scince Publishers, New York.

[26] Smith A.D., 1981, *The ethic revival*, Cambridge University Press, Cambridge.
[27] Stefaniak A., Winiewski M. (red.), 2018, *Uprzedzenia w Polsce 2017. Oblicza przemocy międzygrupowej*, Wydawnictwo Liberi Libri, Warszawa.
[28] Stone W.F., Schaffner P.E., 1997, *The Tomkins polarity scale: Recent developments*, „Bulletin of the Tomkins Institute", Vol. 4, Springer Publishing Company, Orono, s. 17–22.
[29] Szczurek-Boruta A., 2013, *Nauczyciele i kształtowanie kompetencji międzykulturowej uczniów*, „Pogranicze. Studia Społeczno-Kulturowe", t. 21.
[30] Tomkins S., 1963, *Left and back: A basic dimension of ideology and personality*, [w:] *The study of lives*, (red.) R. White, Atherton Press, New York, s. 388–411.
[31] Turowski J., 2000, *Socjologia: małe struktury społeczne*, Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin.

Źródła internetowe

[32] IPSOS dla IOM (2016), *Badanie na temat postaw wobec cudzoziemców w Polsce*, https://poland.iom.int/sites/default/files/IOM_Cudzoziemcy_raport_IX_2016.pdf (dostęp: 22.03.2020).
[33] Łaciak B., Frelak S.J., 2018, *The wages of fear. Attitudes towards refugees and migrants in Poland*, Warszawa, https://www.britishcouncil.pl/sites/default/files/attitudes_towards_migrants_pl.pdf (dostęp: 22.03.2020).
[34] Winiewski M. i in., 2016, *Mowa nienawiści, mowa pogardy. Raport z badania przemocy werbalnej wobec grup mniejszościowych*, http://www.batory.org.pl/upload/files/pdf/MOWA_NIENAWISCI_MOWA_POGARDY_INTERNET.pdf (dostęp: 22.03.2020).